

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav Bohemistických studií

Bakalářská práce

Šupíková Julie

Satira v dílech K. Havlíčka Borovského a N. V. Gogola

Satire in the Works of K.Havlíček Borovský and N. V. Gogol

V Praze 2009

vedoucí práce: PhDr. Jana Bischofová

Ráda bych poděkovala vědouce mé bakalářské práce paní Janě Bischofové PhDr. za její podnětné návrhy a čas, který mi věnovala.

Prohlašuji, že jsem tuto bakalářskou práci vypracovala samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů, literatury a dalších odborných zdrojů.

V Praze dne...19.07.2009.

Anotace

Cílem bakalářské práce je srovnání hlavních satirických děl N. V. Gogola a K. Havlíčka. Autorka soustředila svou pozornost na literární kontext, na analýzu tématického plánu a osobitý důraz kladla na hlavní poetologické postupy, které oba autoři ve své satirické tvorbě uplatňovali.

Klíčová slova: satira - komično - umělecký detail - povídka - črta - epigram - vtipná pointa

The main aim of the bachelor work is to compare some satirical works of N. V. Gogol and K. Havlíček. The author has paid her attention to the literary context and thematic analysis, then special emphasis was given to some poetical procedures in the satire of the both writers.

Key words: satire - comic - artistic detail - short story - sketch - epigram - point gag

Obsah:

Úvod.....	s.6
1. <u>K. Havlíček Borovský a N. V. Gogol – významní představitelé realistické literatury 19.století</u>.....	s.7
1.1. Karel Havlíček Borovský.....	s.7
1.2. Nikolaj Vasiljevič Gogol.....	s.9
2. <u>Charakteristika ruské a české společnosti první poloviny 19. století</u>.....	s.11
2.1. Ruská společnost a literatura té doby.....	s.11
2.2. Česká společnost a literatura na prahu novodobých dějin.....	s.13
3. <u>Společenské a literární souvislosti vzniku satirických děl obou autorů</u>.....	s.15
3.1. Gogolovy Petrohradské povídky.....	s.15
3.2. Havlíčkovy Obrazy z Rus.....	s.18
3.3. Havlíčkova satirický báseň Křest svatého Vladimíra.....	s.24
3.4. Srovnání Gogolovy a Havlíčkovy satiry.....	s.26
3.4.1. Vztah autorů k lidovému umění a folklorní látce.....	s.27
3.4.2. Jazyková stránka Gogolovy a Havlíčkovy satiry.....	s.29
3.4.3. Zobrazení prostředí a postav.....	s.33
3.4.4. Názorové postoje obou autorů.....	s.34
4. <u>Význam satirických děl K. Havlíčka Borovského a N. V. Gogola (Závěrečné shrnutí)</u>.....	s.37
Bibliografie.....	s.39

Úvod

Tématem bakalářské práce je srovnání satirických děl K. Havlíčka Borovského a N. V. Gogola. Cílem srovnání je nejen poukázat na společenské a literární souvislosti vzniku satirických děl obou autorů, ale i na obsahové a formální shody a rozdílnosti ve vybraných dílech. Vzhledem k omezenému rozsahu práce se nezaměřuji na celou tvorbu obou autorů, ale k analýze jsem zvolila Obrazy z Rus, Křest svatého Vladimíra a Petrohradské povídky.

Práce je rozčleněna na 4 kapitoly. V první kapitole stručně představuji oba autory a připomínám jejich místo v kontextu české a ruské literatury. V druhé kapitole se zaměřuji na charakteristiku české a ruské společnosti první poloviny 19. století. Ve třetí kapitole se zabývám srovnáním satirických děl obou autorů, a to po stránce obsahové, jazykové a stylistické. Obsahem čtvrté kapitoly je stručné shrnutí.

1. K. Havlíček Borovský a N. V. Gogol - významní představitelé realistické literatury první poloviny 19. století

N. V. Gogol a K. Havlíček sice žili ve stejnou dobu, ale vyrůstali v různých místech a v různých podmínkách, a tak samozřejmě nahlíželi na svět v kontextu svého národa a své kultury. Gogol položil základ novému proudu v literatuře - kritickému realismu. Motivy realismu se již projevovaly v dílech Puškina a Lermontova, ale Gogol zcela jinak podal objektivní skutečnost a člověka pevně začleněného do reálného prostředí, a to především prostřednictvím satiry.

Havlíček je řazen do 3. generace národního obrození, ve kterém se už o slovo začal hlásit realismus.¹ Nejenergičtější stoupenec této umělecké metody byl právě K. Havlíček. Seznámil se s ní za svého pobytu v Rusku, zejména díky dílům N. V. Gogola.

1.1. Karel Havlíček Borovský

Karel Havlíček Borovský (1821-1856) - český básník, prozaik a novinář, je považován za zakladatele moderní české žurnalistiky, výrazně ovlivnil vývoj české satiry a literární kritiky. Je autorem Tyrolských elegií, Krále Lávry, Křtu svatého Vladimíra, reportážních Obrazu z Rus, velkého souboru epigramů, a mnoha novinových článků, v nichž vyjadřoval své politické a občanské názory. Nejvýznamnější články vyšly knižně pod titulem Duch Národních novin (1851) a Epištoly Kutnohorské (1851). Ve své tvorbě míří proti konzervativnímu nacionalismu, proti sentimentálnímu vlastenčení. Havlíčkovi šlo v literatuře i v kritice především o pravdivost. K jeho charakteristickým rysům patří mnohostrannost působení a uplatnění, bohatá kulturní, novinářská a politická činnost.

V revolučním roce 1848 založil Národní noviny, kde mohl publikovat část svých děl a komentovat politické dění své vlasti. Po jejich zastavení v lednu 1850 založil časopis Slovan. Ve svých novinách formuloval, vykládal a zdůvodňoval zásady liberální politiky, zvláště

¹ **Realismus** – umělecký směr, který vznikl v polovině 19. století jako reakce na umění romantických vizí, snů a zklamání a požadoval, aby umění zobrazovalo život ne jako ideál (jaký by měl být), ale v jeho existující, reálné podobě a podstatě (jaký je), aby pravdivě ukazovalo život současníka, a to člověka nižších vrstev společnosti. Z aspektu výběru látky realistická literatura ztvárňovala i životní téma nízké - hlavním realistickým námětem se stal všední život obyčejného člověka, pro literaturu ve své obyčejnosti dosud neatraktivní. Zájem realistických básníků se koncentroval k městskému prostředí, realistické lyrické momentky jsou ztvárněny hovorovým jazykem, bez poetismu a všeho, co bylo v minulosti spjata s vyšší stylovostí literatury. (Lederbuchová (2002), s.270)

austroslavistické koncepce. Sledoval denně jednání vlády, upozorňoval na důsledky, které budou mít její opatření pro národní život a neustále konfrontoval se skutečností její sliby o ústavě, o zrušení stavu obležení a zaručení rovnoprávnosti národů. Pobyt v Moskvě přispěl k jeho deziluzi o všeslovanské vzájemnosti, studia v kněžském semináři z něho udělala antiklerikála. Vystupoval proti církvi jako nespolehlivější opoře absolutistického režimu. Ve svých Epištolách kutnohorských o tom napsal: „*Církevní absolutismus jest poduška světského, jeden s druhým stojí, jeden s druhým klesá.*“ (s.26) V témže roce byl zvolen poslancem do říšského sněmu. Po roce 1849 nastoupilo Rakousko cestu k obnovení absolutistické vlády. Většina českých liberálních politiků zanechala veřejné činnosti, avšak Havlíček se v Národních novinách postavil nastupujícímu absolutismu na odpor. Mimo to napadal také všechny pomahače vlády: vedl prudké, satiricky zaostřené polemiky se zaprodaným tiskem, který se snažil klamat lid o pravém smyslu vládní politiky, ukazoval, jak šlechta, byrokracie a nejreakčnější vrstvy bohatého měšťanstva podporují návrat absolutismu. Havlíčkovy Národní noviny a později Slovan byly jedinou opoziční tribunou. Jeho články bezprostředně odrážejí reálný život i vnitřní svět člověka. Později, z politických důvodů, byl deportován do Brixenu, kde strávil čtyři roky. T. G. Masaryk ve svém politickém spise *Karel Havlíček Borovský* později o Havlíčkově napsal:

„Havlíček program rozšiřoval svými nezávislými novinami v kruzích nejširších - Havlíček byl v prvých letech naší politické činnosti učitelem a vůdcem veliké masy národa. Tím stal se pravým politickým buditelem, a proto poznání této jeho činnosti je tím důležitější.“
(Masaryk,1920, s.6)

Havlíček byl také významným literárním kritikem. Jeho literární kritika odhalovala krizi tehdejší prózy jako celku. Upozorňovala, že soudobá próza není dostatečně spjata se skutečným životem a neplní hlavní úkol daný společenským vývojem - totiž aby pravdivě a umělecky co nejdokonaleji odrážela současnou skutečnost, aby zobrazovala národní život v jeho podstatě. Těmito svými požadavky vytyčoval Havlíček principy metody realistické. Viděl literaturu vždy v těsné souvislosti se životem národní společnosti a kritizoval si tu část literární produkce, která tuto funkci uspokojivě neplnila.

„Havlíčkovu básnické dílo vytvořilo most od poezie předbřeznové k Nerudovi, a to nejen prostotou a lidovostí svého uměleckého výrazu, nejen silou typizovaného vidění podstatných rysů skutečnosti, ale i tím, jak se co nejvíce přiblížilo skutečnému životu a denním zápasům národa. Z těchto vlastností jeho poezie i z teoretických jeho názoru na literaturu těžili všechny

ty směry v literatuře druhé poloviny 19. a 20. století, které uvědomělé usilovaly o realistickou metodu uměleckého zobrazování.“ (Dějiny české lit. II. 1960, s. 540)

1.2. Nikolaj Vasiljevič Gogol

Nikolaj Vasiljevič Gogol (1809- 1852) - ruský prozaik a dramatik ukrajinského původu, je považován za zakladatele ruského kritického realismu. Na Gogolovu tvorbu navazuje prakticky celá ruská literatura druhé poloviny 19. století.

Gogol snil o velké kariéře ve státní službě, a proto po absolvování gymnázia odešel koncem roku 1828 do Petrohradu. Ve svých představách se domníval, že jeho práce bude užitečná pro celý stát, že bude všude šířit pravdu a dobro, odstraňovat lež a korupci. Když se střetl se surovou skutečností, která ho přivedla k omrzení, odešel brzy do výslužby. Seznámení s Puškinem značně ovlivnilo jeho tvorbu. Léta strávené v Petrohradě byla Gogolovým nejúspěšnějším obdobím v jeho literární činnosti. V této době napsal díla: Taras Bulba, Vív, Portrét, Ženitba, Revizor a první kapitoly Mrtvých duší. Kvůli svým nemocem, zčásti také hypochondrii, často cestoval do zahraničních lázní. Po jeho smrti zůstalo hodně materiálů a korespondence ke zkoumání. Gogol tesknil po ideálním světě, byl v srdci romantikem, ale jeho rozum byl střízlivý, schopný postihnout každou nedokonalost, lež a všednost. Jeho jinošské představy a sny se brzy střetly se surovou skutečností, která ho poté ovlivnila a podnítila k psaní satiry. „*Gogol byl géniem psychologické analýzy, která byla nasměrována na tmavé stránky lidské duše.*“ (Ovsjanniko-Kulikovskij,1923, s. 29.) Svou satirickou tvorbou chtěl poukázat na vady společnosti a malost života. Satira mu byla jakýmsi nástrojem v boji za své romantické sny. Jeho satirický smích je velkou bolestí a hlubokým soucitem s lidskou bídou. Viděl ji, prožíval ji, a když na ni chtěl ukázat, aby ji viděli i ostatní, volil tuto formu podání. Bělinský říkal : „Smál se skrze slzy“. Vliv Gogolovy poetiky a jeho mistrovství na následující literaturu se projevil nejen ve ztvárnění a jazykových prostředcích, ale především v samotném postoji vůči slovu. V letech, kdy třídní zájmy české buržoazie ohrožovaly stále zřetelněji zájmy celonárodní, si V. Hálek uvědomuje, že česká literatura, má-li se stát aktivní silou národně společenského zápasu, musí se dát cestou gogolovskou. Ve své stati *Gogola hledám* píše:

„Gogola hledám a sice po něm toužím, jako po tom deštičku, když už dávno nekáplo a země i rostlina jest vyprahlá jako hrdlo boháčovo v pekle. Toužím po něm jako po nás všech dobrodinci, která by nám operoval zrak, abychom uměli viděti i to, co na nás směšného. Toužím po něm jako po lékaři, který by nám narovnal hlavu a srdce zas dal na pravé místo, kde zkřiveno jedno i druhé. Toužím po něm jako po zdravé stravě domácí, když už všelijakým cukrem pokazili jsme sobě sladkost a všelijakým zdvořilůstkováním pokazili sobě zdvořilost.“
(Jeřábek,1990, České myšlení s.86)

2. Charakteristika ruské a české společnosti první poloviny 19. století

Život ruské a české společnosti v první polovině 19. století procházel značnými otřesy, které se následně odrážely jak v celkové situaci těchto dvou národů, tak i v jejich umění a literatuře. Napoleonské války, které otřásly Evropou, a později revoluce roku 1848, nazývaná jako „jaro národů“, neprošly bez ozvěny v umění. Umění bylo vždy ovlivněno společenským životem a bylo zrcadlem společnosti, ve které existovalo, jak po stránce politického, tak i duchovního života.

Velké společenské změny vyvolaly rozmanitou reakci umělců. Souběžně s romantismem, jenž měl široký ohlas a oblibu, se rozvíjel umělecký směr realistický.

2.1. Ruská společnost a literatura té doby

Devatenácté století je označováno za „krutý věk“ a také za dobu největšího rozkvětu ruské literatury. V tomto století bylo vytvořeno velké množství významných děl ruské literatury a působilo nejvíc znamenitých spisovatelů ze všech následujících dob.

V Rusku bylo silné nevolnické zřízení a slabá buržoazie. Rolnickým masám, které chovaly nenávisť k samoděržavnému nevolnickému zřízení, chyběla organizace. Proto jejich protesty a vzpoury vždy byly rychle potlačeny. Chyběla dělnická třída. Během téměř celého 19. století stála na Rusi v čele společenského hnutí pokroková inteligence: šlechtice a statkáři, později jimi byli děkabristé. Car Mikuláš potlačoval totiž vše, co se hlásilo k svobodě. Sám se postavil v čelo ruského policejního systému a krutými tresty, bitím až k smrti, překazil jakýkoliv volnější projev. V zemi, kde neomezeně vládly vykořisťující třídy, kde většina obyvatelstva neměla ta nejzákladnější práva, kde nebylo ani parlamentu ani svobody tisku, na literaturu byla položena role mluvčího národa a snaha bojovat za osvobození lidu. Historické podmínky přispěly k tomu, že koncentrace hněvu lidu, vyjádření jeho vůli k odporu a k hrdinskému zápasu, se plně našly svůj odraz v literatuře. Avšak necelá ruská literatura byla těsně spjata s osvoboditelským hnutím v zemi. Mohutný růst lidového vlastenectví v době války s Napoleonem v roce 1812, stále hlubší pronikání osvoboditelských idejí západu, vznik revolučních „tajných společností“. Jedná z nich byla literární společnost „Arzamas“, která byla založena v říjnu 1815. Patřili k ní K. N. Batjuškov, P. A. Vjazemskij, V. A. Žukovskij, a

A. S. Puškin. Kultivovali epigram, žertovné poslání, probírali různé mínění o politických otázkách.

V 40. letech nastala nová etapa v dějinách ruské literatury. Hospodářská krize byla vystřídána oživením kapitalistických poměrů v zemi. Počet rolnických vzpour opět vzrostl, vzrostl také i vliv západoevropských revolučních idejí. Slavjanofilství, které vzniklo na začátku 40. let, propagovalo sjednocení lidu s carem, a také vyzývalo k sjednocení slovanských národu pod záštitou ruského samovládce. Naproti tomu pokroková část společnosti se sjednotila a hájila své názory na změně nevolnického práva a žádala kritické využití nejlepších stránek evropské kultury.

Třicetileté panování cara Mikuláše (1825-1855) je označované za zvláštní dobu. Na jedné straně policejní systém potlačuje volný, kulturní rozvoj Ruska a na straně druhé propukají životní silou všechny ukryté síly národní.

Kolem roku 1815 v ruské literatuře roste vliv romantismu. Pod vlivem byronismu se tvoří občanský romantismus básníků - děkabristů, ke kterým patřili A. Odojevskij, A. Bestužev, K. Rylejev. Jejich romantismus je vždy opoziční ve vztahu k vládě. V některých svých dílech vyjádřili těžké postavení lidových mas které hynou pod nevolnickým řádem.

Jinou cestou se vyvíjela v literatuře 20. - 30. let skupina konzervativních romantiků ke které patřili V. Žukovskij, J. Baratynskij, F. Tjutčev. Pro ně byl romantismus ideálním směřováním vzhůru, pocitem jejich jednoty s božstvím. Jejich společnými charakteristickými rysy byly: rozhodný odvrát od revoluční přestavby světa, tíhnutí k nepostižitelnému, melancholická naděje na posmrtné štěstí.

V Rusku 20. letech 19. století rostly rychle třídní protiklady, stále více se v něm obnažovala vykořisťující podstata feudalismu. Rostly nepokoje rolnických mas. Nové podmínky napomáhaly k obrácení předních ruských spisovatelů ke skutečnosti, k jejímu realistickému vyličení. Tyto společenské předpoklady položily vznik nového proudu, změnily pohled spisovatelů nejen na literaturu, ale i na samotnou její roli. Spisovatele realistického proudu se snažili zachytit skutečný život bez příkras a ve svém čtenáři hledali duchovní podporu a spřízněnou duši.

Realistické prvky se projevíly v dílech lidového bajkáře I. A. Krylova. Jeho díla bránila zájmy rolníků, byla proniknuta lidovým humorem a zároveň pronikavou ironií. V Gribojedově komedii *Hoře z rozumu* je patrná kritika zbyrokratizovaného panstva,

kariérismu. Dílem A. S. Gribojedova začíná ruská realistická komedie 19. století. Krylov a Gribojedov se odvrátili od sentimentální poezie, od mystické mlhavosti konzervativních romantiků k prostému, každodennímu životu, k sociální skutečnosti.

Realistické tendence jsou i v Puškinově próze z 30. let. V tragedii Boris Godunov ukázal autor celou složitost ruské historie. Zde se poprvé odhalila tragédie lidu, neorganizovaného, důvěřivého, ale strašného v jeho protestu. V poezii M. Lermontova jsou motivy bouřlivého protestu a hrdého individualismu. Kritika šlechtické inteligence u něho byla poměrně ostřejší než u Puškina. Současníkem Lermontova byl A. Kolcov, který ve své tvorbě vyjádřil vnitřní sílu lidu, jeho vůli k práci a svobodě, realisticky zobrazil rolnický život a práci.

V Puškinovu tvorbu navazoval N. V. Gogol. Gogol vytvořil satiru na celé nevolnické Rusko, zobrazil jevy rozpadu ruského feudalismu, vylíčil věrohodně obraz střední vrstvy ruské společnosti. Z celé duše nenáviděl nevolnictví a útlak. Jeho síla byla v jeho velikém vlastenectví. Celou svou bytostí byl Gogol spjat s národním a společenským rozmachem, vášnivě nenáviděl všechno, co bránilo Rusku v cestě kupředu. Ve své tvorbě barvitě podal obraz malých úředníků, drobného měšťanstva. Chtěl poukázat na malost života, chamtivost a na zápas „drobného“ člověka s krutým feudálně - rolnickým řádem. Gogolův hořký smích odkryl novou etapu v historii ruského realismu a položil základ kritickému realismu.

2.2. Česká společnost a literatura na prahu nových dějin

Přechod k realismu v české literatuře vyšel poněkud z jiných společenských a politických kořenů. Český národ od počátku národního obrození bojoval za svá práva stát se rovnoprávným národem uvnitř rakouské říše. Požadoval nejen zrovnoprávnění národů, ale i právo pěstovat a rozvíjet svou kulturu a literaturu. Od poloviny čtyřicátých let se zvyšoval obecný pocit nespokojenosti. Ekonomicky sílící buržoazie usilovala o větší míru politických práv. Český národně osvobozenecský boj, nabýval v důsledku toho stále vyhranějššího politického rázu. Došlo k několika významným událostem příznačným pro novou etapu společenského vývoje. Formuje se samostatná česká politika, uvnitř které se postupně oddělují rozdílné proudy. Nejvýznamnější byl proud liberální (F. Palacký, F. L. Rieger) a radikálně demokratický (K. Sladkovský, J. V. Frič, K. Sabina). Byl přijat zákon o zrušení poddanství a roboty (září 1848). Tím končila stavovská společnost. Jádro vznikajícího národního společenství tvořili především především příslušníci inteligence a středních vrstev

– úředníci, obchodníci, živnostníci. Politika se stala věcí veřejnou, záležitostí širší veřejnosti. Společnost s nadějemi očekávala přijetí nové ústavy. Návrh ústavy připravený sněmem prosazoval např. zavedení občanských svobod a uznával právo člověka na rovnost před zákonem. Tento návrh však byl zamítnut a vláda přijala tzv. oktrojovanou ústavu (březen 1849), která byla velkým zklamáním.

Karel Havlíček v té době byl aktivním politickým činitelem – byl členem Národního výboru, organizátorem a účastníkem Slovanského sjezdu, poslancem říšského sněmu. V prosinci 1848 se Havlíček vzdal poslaneckého mandátu, aby se plně mohl věnovat práci v novinách. Svou osobní odvahou, mravní odpovědností, kritickým zájmem o stav a vývoj společnosti i svou snahou objektivně informovat čtenáře vytyčil základy moderní české žurnalistiky. Jeho Národní noviny se až do svého zastavení (1850) kriticky a ostře vystupovaly proti vládě, prosazovaly názory české liberální politiky.

Průvodním jevem rozvoje společenského života a jeho politizace byl rozvoj novinářství a časopisectví. Řada spisovatelů se věnovala také žurnalistice, která umožňovala reagovat na společenské dění okamžitě, a tak silně ovlivňovala společenské smýšlení a rozšiřující se čtenářské základně poskytla nové podněty (J. K. Tyl, J. Langer, K. Sabina aj.). Politická publicistika revolučního období přispěla k rozvoji fejetonu a satiry.

Fejeton duchaplným způsobem reaguje na aktuální otázky doby a spojuje funkci informativní, kritickou, zábavnou i výchovnou. Havlíčkovy fejetony uvěřované v Národních novinách plnily hlavně funkci osvětově výchovnou. Dříve časopisy publikovaly satiru jen příležitostně, avšak po roce 1848 se objevily časopisy vysloveně satirického rázu byly to např. Havlíčkův *Šotek*, kde autor otiskl řadu svých epigramů, některé politické písně, ironické komentáře a parodie, nebo časopisy radikálně zaměřeného redaktora Bedřicha Mosra *Brejle* a *Žihadlo*. Autoři politické satiry si uvědomovali, že demokratické ideály se mohou uskutečnit jen statečným bojem za svobodu slova a další lidská práva. Největším bojovníkem byl právě Karel Havlíček Borovský. Jeho satira spojuje intelektuální a literární podněty s jednoduchostí lidového projevu, vyniká uměním pointy a úsporného básnického výrazu.

Napětí romantismu a začínajícího realismu významně ovlivnilo podobu literatury v závěrečném období národního obrození. Literární produkce byla tematicky i žánrově bohatá, vznikla díla lyrická i epická, povídky, balady (K. J. Erben), lidové hry se zpěvy (J. K. Tyl), obrazy ze života (B. Němcová), reflexivní próza (K. Sabina) aj. Spolu s publicistickými žánry se rozvíjela také literární kritika. Vrcholná díla tohoto období (Babička, Kytice, Brixenské satiry) se zařadila ke klasickým dílům české literatury a stala se inspirací pro další literární generace.

3. Společenské a literární souvislosti vzniku satirických děl obou autorů

3.1. Gogolovy Petrohradské povídky

Od konce roku 1828 bydlel N. V. Gogol v Petrohradě. Šest let života ve městě mu poskytlo nové dojmy a nový materiál k pozorování. Sblížil se s lidmi vyšších kruhů, vstoupil do úřednického světa, do prostředí spisovatelů, učenců, herců a umělců. V tomto prostředí pestrého městského života čerpá Gogol svá témata, postavy a píše Petrohradské povídky.

Petrohrad - sídelní město Mikulášova impéria, v kterém působí všechno „vyšší služebnictvo“, vstupuje tam zatuchlost ministerstev a *Něvská třída*. Tato povídka odhaluje vládnoucí malost, upozorňuje „drobné lidi“ na to, že se dovede přetvařovat, že jejím maskám nelze věřit, že ničí lidi. Název zcela odpovídá obsahu. Hrdinou povídky je Něvská třída, a všechny osoby jsou zde jen součástmi celkového obrazu. Tady nevystupují osoby, ale jenom kloboučky, prsteny, kníry, nožky, a vystupují tu samostatně, nezávisle na majitelích. To všechno tu funguje jenom jako součásti vychloubačné malosti, která se chce ukázat a která přitom v duši nemá nic. Gogol vyjadřuje myšlenku, že ve společnosti, která se na Něvské třídě předvádí, neexistují žádné charaktery. Samým popisem podtrhuje, že majitelům těchto věcí a vnějších znaků chybějí opravdu lidské vlastnosti. Nic poctivého, ryzího, nefalšovaného na této třídě nenajdeš - takový asi je smysl Gogolova popisu. Zde se nehodnotí lidé, ale svrchníčky, kníry, prsteny, protože podle nich se určuje společenské postavení jejich nositelů. Všechny známky „důstojnosti“ jsou dobré k tomu, aby určovaly postavení svých majitelů ve společnosti, jejich bohatství, urozenost, hodnost, aby zvyšovaly jejich vážnost, aby jim dávaly příležitost honosit se a ohrnovat nos nad ostatními.

Hlavní hrdina uvěřil lživé kráse a srazil se se strašlivou malostí, s odpornou ohyzdností, která se tvářila jako krása. Piskarev nevěděl, že na hlavní třídě šlechtické, úřednické, kupecké metropole je všechno prodejné, že nic není opravdové, a že krása se prodává jako věc. Lživé sny, které odvádějí od života. Na této hlavní třídě, které se zmocnili povaleči a povalečky, prodejní muži a ženy, všechno je klam a všechno je na prodej. To je portrét nejen hlavní třídy carského Petrohradu, to je obraz společnosti Ruska, kde jsou lidé ke koupi a na prodej.

V povídce *Nos* užívá Gogol bohatě rozehrává fantastiku a humor. Gogolův humor je plný lidové moudrosti, lidového výsměchu prázdnému životu pánů, humor, který proniká až ke kořenům společenských vztahů. Ve společnosti, kde velká část lidské důstojnost se točí

kolem otázky bohatství, urozenosti, hodnosti. Právě ta okolnost, že Kovalevův nos má mnohem vyšší hodnotu než sám Kovalev, je bohatým zdrojem humoru a ironie. Kovalev je pobouřen a zdrcen, když vidí, že taková maličkost, jeho obyčejný nos - a najednou, jen tak z ničeho nic, se z něho stal státní rada, dostal se na služebním žebříčku výš než on sám, než sám major Kovalev. Díky tomu ještě více vyniká satirické téma povídky, které se vysmívá takovým pořádkům, při kterých je člověk oceňován nikoliv podle toho, jaký je, ale podle vnějších příznaků, pořádkům, za kterých se každá nicka může stát urozenou, úctyhodnou a váženou osobou, jen když má nějakou hodnotu. Satirické jádro povídky spočívá v tom, že v policejním byrokratickém státě (a ve světě obecně) právě úplné nicky měly zlatem vyšívané uniformy, nosily klobouky, jezdily si v kočárech. A kdyby se z nich všechna ta krása svlekla, ukázala by se úplná prázdnota, ničemu se nepodobající ubohost, sama o sobě nikomu nepotřebná, asi tak jako nepotřebný je samotný nos oddělený od těla. Major Kovalev, když zůstal bez nosu, lituje své ztráty, nikoliv proto, co je na ní podstatného, ale lituje jen toho, že ztratil svůj slušný zevnějšek, že je společensky znemožněn. Trápí se: „*Můj bože, proč mě tak trestáš. Kdybych byl bez ruky nebo bez nohy, bylo by to pořád lepší; a kdybych neměl uši, bylo by to ohavné, ale pořád snesitelnější; ale bez nosu je člověk úplně nemožný...*“ (s.97)

Téma Gogolova zpředmětňování má za úkol vykreslit bezduchost, nelidskost privilegovaných tříd na jedné straně a vztah k utlačovaným třídám, k pracujícím lidem, k jejich práci, jako by šlo o věc nebo o zboží, na straně druhé. Kovalev přijíždí do redakce novin, aby podal oznámení o ztrátě nosu. V podaných inzerátech jsou lidé stavěni na roveň kočárům, drožkám, koním. Carská vláda zakazovala tisknout oznámení o prodeji lidí, takže slova „prodává se“ začala být nahrazována „převéde se do služeb“. Gogol se ostře vysmívá licoměrnosti, lživému zachovávání dobrého tónu, který „vhodným“ slovem zakrývá zločin proti člověku a proti lidskosti. Skutečnost, v které bylo možné prodávat lidi, byla děsivým snem. Tím je vysvětlená nejen snová atmosféra celé povídky, ale sama skutečnost nevolnictví, jež působila jako strašný sen. Hanba takovému společenskému řádu, ve kterém je jeden člověk povyšován nad druhého ne na základě svých morálních, rozumových či duševních kvalit, ale na základě zcela vnějších známek, které nemají nic společného s lidskou hodnotou člověka. Hanba společnosti, kde je člověk stavěn na roveň věci.

V *Podobizně* se fantastika stává prostředkem k realistickému odhalování té společnosti, kde všechno, a to i umění, je předmětem koupě a prodeje. Důsledkem jedné návštěvy vznešené dámy a její dcery začal malířův úpadek, stal se z něho otupělý řemeslník. Zlato se stalo jeho vášní, ideálem, požitkem a cílem. Ochotně uspokojoval požadavky vznešené společnosti díky které získal si jméno, a postupně zahubil svou duši. Hrdina ztrácí

svůj lidský charakter duše a jeho nepřátelství k umění se stupňuje až do zběsilé snahy zničit je: „ *Zachvátila ho krutá závist, hraničící se šílenstvím. Žluč se mu objevila ve tváři, když spatřil dílo, nesoucí pečeť nadání...Začal skupovat všechno nejlepší, co jen bylo v malířství vytvořeno... Nikdy ani jeden barbarský netvor nezničil tolik krásných děl, kolik jich zničil tento zuřivý mstitel...“ (s.74)*

Povídka *Plášť* je hněvivým protestem proti takovým společenským pořádkům, za kterých se obyčejný plášť s límcem z kočky může stát otázkou života a smrti, může rozhodovat o osudu člověka; protestem proti pořádkům, za kterých člověk může být strašně ponížen, oloupen materiálně i duševně. Povídka o ukradenému plášti je povídkou o ukradeném životě milionů lidí ve společnosti, jejíž podstatou je krádež. Plášť má stejnou cenu jako život. V povídce autor vyslovil hněv a protest fantastickou formou. V povídce se ozvalo téma strašné pomsty a výstrahy. Život je postaven na úroveň věci - pláště. Umřelec hledající plášť, který mu byl ukraden, hledá svůj ukradený život, hledá svůj ukradený osud. V celé povídce je patrný soucit s „člověkem – bratrem“, ať je jakkoliv ubohý, směšný a méněcenný. Je prostoupen hluboce procítěným protestem moralisty proti „nelidskosti v člověku“ a – zatím ještě zběžně –obžalobou úřednicko-byrokratické zatuchlosti v ruském životě. Scéna, kdy měl Akakij Akakijevič po oloupení pláště audienci u „významné osobnosti“ : „ *Copak vy nevíte, velectěný pane, co je to služební pořádek? Řekl zase tím úsečným tónem. „Proč jste přišel až sem? Vy nevíte, jak se vyřizují žádosti? Nejdřív jste o tom měl podat žádost na kancelář; žádost by se postoupila přednostovi kanceláři, přednostovi oddělení, pak by byla odevzdána na tajemníkovi a tajemník by ji teprve předložil mně...Víte vy vůbec, komu to říkáte? Uvědomujete si, s kým mluvíte?“ (s. 106)*

Bláznovy zápisky. Je to historie nemocné duše a zároveň s ní se zde rozvíjí obrovské téma o tom, jak se zhroutily iluze. V této povídce je Gogolova satira zaměřena na vyšší společenské kruhy, na ředitele oboru, generálovu dceru. Historie „drobného“ člověka, který upřímně věří v státnický rozhled, ušlechtilost, nezištnost všech pohnutek a činů v nedosažitelnou morální a duševní čistotu generála a jeho dcery. Historie člověka, který je otrěsen, když se ukáže, že všechny jeho sny byly lživé, urážlivé, směšné. Jméno hlavního hrdiny je Kolbiščin. Kolbiščin je na začátku povídky přesvědčen, že generál je muž se státnickým rozhledem, který si moudře vede na vysoce čestném kolbišti „služby státu“, a že generálova dcera je vrchol dokonalosti, zdroj moudrosti a dobroty. Gogol ničí tyto idealizované představy a tím také i samotný život. Nízká úroveň zájmů, představ, myšlenek, citů - to jsou věci, s kterými se hrdina setkal. Přání dozvědět se, jak se lidé ve vyšších kruzích mezi sebou chovají, o čem hovoří, to bývá časté přání drobných lidí ve světě. Gogol stylizuje

korrespondenci dvou „spřátelených psů“ tím způsobem, že z celé intonace, z výrazů, výkřiků a hlavně z celé „intelektuální úrovně“ je zcela jasné, že jde o typickou korrespondenci dvou slečen z dobré společnosti. Psíci dokonce sami ironizují neuvěřitelnou mělkost, nepředstavitelnou malost, tak zvanou „psí“ úroveň zájmů a zálib vyšších společenských kruhů. „*Milá Fidelko, stále si nemůžu zvyknout na tvé měšťácké jméno ...Fidél, Róza-jak otřepané, ubohé...*“ (s.58) Z korrespondence vychází najevo, že Kolbiščinův ideál „muže s rozhledem státníka“ je prázdná nádoba. Další příklady korrespondence ukazují, že nejsou psané psem, ale slečnou ze vznešené společnosti. Tento rozhovor je tak hloupý, tak psovský, nemá v sobě žádnou hodnotu. Kolbiščin je otřesen svými odhaleními, je otřesen poznáním, jak je tehdejší společnost prodejná a prázdná. Ukázalo se dokonce, že jeho ideál – pan ředitel odboru - není vůbec žádný člověk, ale docela obyčejný hadr. Kolbiščin přichází ke vzpouře. Jeho „šilenství“ je v podstatě vzpourou: „*Za nějakou chvíli nastal zmatek. Říkali, že jde ředitel. Mnoho úředníků pobíhalo sem a tam, aby si u něho šplhli. Ale já jsem se nehnul s místa. Když procházel naším oddělením, všichni si zapjali fraky, ale já vůbec ne! Jakýpak ředitel! Já bych před ním vstával - nikdy! To že neředitel? To u mne hadr, docela obyčejný hadr a nic víc.*“ (s.78) Kolbiščin skutečně duševně onemocněl, byl to skutečně uštváný, všemi ponížený, psychicky neobyčejně citlivý a snadno zranitelný člověk. Hroučí se pod tíhou svých pravdivých dohadů, odhaleních, zjištěních, která jsou pro něho strašné tím, že znamenají zhroucení všech jeho opor, úplnou ztrátu jakéhokoliv smyslu a jakéhokoliv rozumného důvodu jeho další existence. V povídce je zachycena cesta, jak Kolbiščin dospívá k názoru, že je španělským králem. Začíná to buřičskou myšlenkou, že titulární ráda není horší než generál, a poté názorem, že „nízci“ a „drobní“ nejsou horší, ale jsou lepší než lidé vznešení. A tak dospívá k závěru, že i on by se mohl stát velkým pánem. To byla jeho potřeba se bránit před realitou, která drtila drobné lidi. Realita, která ubíjela drobné lidi, která je připravovala o rozum.

3.2. Havlíčkovy Obrazy z Rus

V roce 1842 odjíždí Havlíček do Ruska, kde dostal místo vychovatele u profesora moskevské university S. P. Ševyрева. V tomto prostředí se seznamuje s ruským životem. Z počátku Havlíček sdílí názory ruských slavjanofilů na historické poslání ruského národa, obdivuje ruská města, ruské divadlo. Seznamuje se s ukrajinskou a ruskou lidovou poezií, čte historická a cestopisná díla o Rusku. Velkým objevem bylo pro něho Gogolovo dílo, ve

kterém viděl vzor literatury národní, která vystihovala specifickou svou zemi. Ocenil velké mistrovství Gogolovy satiry.

Avšak brzy se začal dívat na Rusko kriticky. Tento zlom u něho nastal, když se seznámil s životem na ruském venkově. Tam poznává nevolnictví, tam vidí na vlastní oči, co znamená carské samoděržaví: zkaženost vyšších tříd a zotročení lidí, ničemnost úřednictva, mravní úpadek ruské šlechty, úplatkářství a nepořádky ve státní správě. A tak postupně z obdivovatele všeho ruského se stává břitký kritik vad ruské společnosti a jejich rozporů, té obrovské propasti mezi lidem a panstvem. Havlíček za svého moskevského pobytu brzy začal rozlišovat mezi carskou vládou a ruským národem. Znechutil se mu carský absolutismus, despotický režim založený na nevolnictví, na krutém útisku a nerovnosti lidí a národů, pojal odpor k ruské šlechtě. Odhaluje za jejich zájmem o malé slovanské národy snahu mocenskou a pomalu se vymaňuje z vlivu slavjanofilů. Havlíček, doposud stoupenec kollárovské ideje slovanské vzájemnosti, stejně jako ostatní příslušníci jeho generace, konečně poznává, že myšlenka všeslovanství je pouhá iluze, která neodpovídá skutečnosti opravdového světa: „*Slovanství se vzmáhá! Aby jenom Kollár mohl přijet do Rus místo mne! On by si zoufal za to, čím sám k tomu slovanství dopomáhal!*“ píše K. V. Zapovi (Bělič 1947, s.131). Uvědomil si sentimentální naivitu českého slovanství a rusofilství, pochopil, že od carského Ruska, které samo menší slovanské národy utlačovalo, nelze očekávat podporu pro české národně obrodné snahy. Od pobytu v Rusku lze sledovat autorův rozhodný příklon k satirě kriticky analyzující pohled na životní realitu. Nešlo o náhlý zvrat, neboť ojedinělé příklady satiry se vyskytovaly i mezi jeho prvními pokusy. Avšak v Moskvě si plně uvědomil význam a sílu satiry a začal se jí zabývat soustavně. „*Poesie musí býti pravda*“ - *zní jeho realistická formule. Realistou je v literatuře a stejně v politice. Kdo si přečte jeho Obrazy z Rus, postihne sílu Havlíčkova realistického nadání...*“ (Masaryk.1920, s. 250.)

Pobyt v Rusku byl pro Havlíčka neobyčejně plodný. Napsal soubor cestopisných črt *Obrazy z Rus* a 78 epigramů.

Obrazy z Rus stojí na rozhraní mezi prózou publicistickou a beletrií. Podle uvolněného nesyžetového, látkově rozrůzněného druhu prózy, lze *Obrazy z Rus* zařadit k tradici „obrazů ze života“. Připojuje se k takovému typu prózy, který usiloval o pravdivější zobrazení vnějšího světa a soudobé společenské skutečnosti. Střídají se tu volné úvahy, vyprávění, popis, líčení autorových vlastních příhod a dojmů i drobné scény z denního života. Havlíček se zabýval studiem jazyka a významů slov, proto každé jím použité slovo má své místo a význam. Komickou látku čerpal nejčastěji ze života, z vlastního pozorování lidí a obohacoval ji ironickým podtextem. Zapisoval různé motivy, náměty, slovní vyjádření, ale i postřehy o

lidském chování a jednání či vlastnostech. Ve svých záznamech si všímal vzhledu, oděvu, řeči i chování lidí, jejich zvyků, obyčejů, zapisoval drobné příhody, výjevy, situace a scény na ulicích, v hostincích, v sadech, veřejných lázních, chrámech. Hluboký protiklad mezi skutečností, kterou poznal, a iluzemi, které měl před pobytem v Rusku, vyprovokoval Havlíčka k satirické konfrontaci, ke vzniku satirického obrazu. Najdeme v nich nečekaný slovní obrat, paradox, groteskní nadsázku, ironii.

Pro soudobou českou prózu znamenaly Obrazy z Rus přínos v tom, že se jimi cestopisná črta povznesla do umělecké oblasti. Přibližovaly českému čtenáři životní podmínky jiného slovanského národa na základě hlubokého poznání skutečnosti. Kromě toho přispěly ke zlidovění a obohacení jazyka prózy a k vytvoření pravdivého obrazu života.

Tento soubor próz se skládá:

1. První zkouška z českého jazyka v Moskvě
2. Svátek pravoslavnosti
3. Gulaňje
4. Kupečestvo
5. Cizozemci v Rusích
6. Perekladnaja
7. Izvoštik

Pomocí satiry zobrazuje Havlíček už v těchto záznamech různé formy společenského zla, na které narážel. A postihuje tu často přímo samy principy, na kterých bylo zřízení carského Rusko založeno. Je to především neomezeně vládnoucí moc peněz: „*Děngi, „děmušky“*“, to je ta pudící síla, na Rusi, a rublíky jsou kolečka ke všem mašinám“ (Řepková, 1971. s 63). K ní se pojí moc hrubé síly: „*Že knut řídí sv. Rus, není pravda. Já jsem zde již tak dlouho a ještě ani jednou jsem ho neviděl in stricte offic., jak říkáme v Praze, „antirovat“*. Je to kleveta. Nahajka, to je ten řídící živel na sv. Rusi, to je ten element spojující říši těla s říší duševní atd.“ (Řepková, 1971 s.63) .

Je to sama podstata despotismu, nesmyslný systém absolutně vládnoucího jedince, který vyvolává satirický výsměch. Existence tohoto systému umožňuje - ubitost, otupělost a trpení utlačených. Je to konečně mechanismus celého státního režimu, který spoutává člověka na každém kroku, který jednomu udílí nejvyšší pocty a druhým nejhlubší lidské ponížení : „*Ruský stát se stará o člověka ve všem: Chceš mít čest? Stát ti napíše na čelo 14.,12. atd. klas ...neb pověsí na knoflík rád atd., Annu neb Vladimíra. Chceš se opít, stát šenkuje atd... Chceš být ošizen? Vstup do kterého chceš kanceláře“* (Quis, 1903. s.112). V Havlíčkově

korespondenci jsou přesvědčivé doklady o tom, že jeho představa o literárním zobrazení carského Ruska skutečně krystalizovala v představu obrazu satirického. Autor také sem promítl i černá střetnutí s všemohoucí, tupou a úplatnou ruskou byrokracií :

„ Jeden jed, jedno zlé na světě jsou činovníci (úředníci) ruští, zvláště ti, kteří nad pasy bdíci mají : tito pánové ve flegma a váhavosti co do práce, a zas v bystrosti a neunavenosti co do braní peněz sotva kde jinde rovných sobě mají...“ (*Obrazy z Rus, Perekladnaja.1954, s 129*).

V *Gulaňje* podal Havlíček obraz rozdvojení ruské společnosti, který proniká celým dílem, doprovází autorův pohled na způsob života, na jednotlivé otázky a problémy: *„Celé totiž obecenstvo v Rusku dělí se hlavně na dvě části, které zde pojmenujeme obyčejným tam způsobem, totiž páni (gospoda) a národ, tj. část „jevropejská“ a část ruská...Tyto dvě části ruského obecenstva dělí se od sebe tak jako olej a voda, jako den a noc...“*(s.30). Autor realisticky zobrazil slavnost na dvou zcela rozlišných úrovních. Jednu pro bohaté a druhou pro ty chudé. Slavnost, kde je přísně od sebe navzájem oddělena šlechta, měšťanstvo a mužici a kde lze pozorovat všechny přechody od „možnějšímu k chudšímu.“(s.57). Rovněž autor věnuje svou pozornost mužíkovi, a tím vlastně i celé nižší ruské třídě. Obdivuje ruský národ v jeho zábavách, při kterých na rozdíl od západu (kde duch spekulantský pohlcuje všechnu krásu, dětinskost, nezkaženost) se stále zachovala srdečná rodinná atmosféra. Autor barevně popsal národní gulání: *„ V Rusi napřed usilovně pracují a potom - jak by při zábavě roboty nebylo. Ovšem končí toto hulání opíti..., v opilosti pak neperou se Rusové, ale hubičkují, objímají se a s celým světem bratří.“* Rus podle své široké povahy ve svém gulaňji odráží svůj originální ráz. Když pracovat, tedy pracovat, když se veselit, tedy se veselit. Havlíček tu cituje Gogolovu známou historii o ukrajinském kozáku, který prodá náklad soli i s vozem a dobyt看kem, najme muzikanty a táhne s nimi po městě, vyhazuje peníze, dokud mu jen groš v kapse zbývá. Na tomto výrazném příkladu chce autor ukázat, že ruské veselí je bujné a nevyčerpatelné.

V *Kupečestvu* K. Havlíček studuje kupce jako třídu lidí, kteří *„celý národ reprezentují, i charakter i způsob života i vzdělanost...“*(s.63). Ruský kupec je podle něho nejčistší reprezentant ruské národnosti. V zdravém rozumu, velké znalosti ruských zemí a národů, v udržování starých tradic, znalostí národních písní, zachovávání starých zvyků, velké pohostinnosti. Například v kapitole *Svátek pravoslavnosti* obdivuje autor štedrost kupců přispět na chrám boží: *"Nikdy jsem nemohl pochopiti velikou náklonnost Rusů k vlasti své, oběti, které na její oltář kladli, vida mnohé nesrovnalosti v zemi Ruské; jak možno, aby lidé, dobře povědomi lepšího zřízení jiných cizích zemí, předce tak vroucně milovali svou, patrně mnohými a velkými nedůstatky sevřenou vlasti?"*(s.43). V dalším úryvku Havlíček obdivuje

obětavost ruského národa své vlasti a zvláště církve, srdečnímu uctívání svatých a hrdinů, kteří neváhali položit svůj život za vlast. Ale dále pokračuje tím, že i jiné národy by se měly od Rusů učit: „...*necvičný kupec ruský obětuje bez velkého přemýšlení několikrát sto tisíc na zvelebení zemské: u nás se musí polovice takových dobročinných dárků obětovati na oznámení jich v novinách!*“ (s.44). Havlíček si byl vědom rozporu mezi učením církve a její praxí v Rakouské říši, jejího zneužívání moci, proto ho velice zaujala obětavost ruského národa své vlasti, víra a zachování tradic a obřadů. Zejména „chrámové“ jsou důkazem kupecké štědrosti.

Nejostřejší se vyslovuje Havlíček o ruském úřednictvu. To je podle něho skutečně největší bolest ruské říše. V krátkém úryvku *Perekladnaja*, který obsahuje jeho vlastní zkušenost, autor dobře vystihl moc úředníků a jejich „náchylnost“ k úplatkářství: „*Jsou to jedním slovem pijavice a jméno činovník (úředník) má již v sobě u ostatního lidu jakýsi přízvuk, řekl bych zloděj*“ (s.209). Havlíčkova kritika se v mnohém shodovala se satirickým pohledem N. V. Gogola na ruské úřednictvo.

Kapitola *Cizozemci v Rusích* je poněkud jiného rázu. Je více informativní a poučující. Autor zde mluví o zásluhách i o špatném vlivu cizinců v tehdejší Rusku, zkoumá jejich početnost, jejich zhoubný vliv na ruské poměry. Dokonce má názor, že západní kultura nepřinesla ruskému národu mnoho dobrého, ačkoliv při tom uznává zásluhy Petra Velikého. Například od Varjagů se naučili feudalizmu, od Tatarů poznali otroctví, Němci za vlády Petra I. přinesli titulkářství. Vyhláší Moskvu za opravdové město všech Rusů ve srovnání s Petrohradem, který je celý pod vlivem západu. Havlíček si toho všimá a do jisté míry to kritizuje a vytýká cizincům zhoubný vliv.

Havlíček později podal kritiku Kollárovy ideje slovanské vzájemnosti v článku *Slovan a Čech*. Nejprve odmítl základní tezi, že všichni Slované tvoří jeden národ. Havlíček mohl z vlastní zkušenosti poukázat na tehdejší nepřátelství obou velkých slovanských národů, Poláků a Rusů. Jejich příčinu viděl v carském absolutismu, kterému byla všeslovanská idea záminkou k dosažení ruské nadvlády nad ostatními slovanskými národy. Zdůraznil, že je důležité oddělovat od sebe ruský národ od jeho vlády. Ze svého pobytu v Moskvě poznal velký rozdíl mezi carským absolutismem a prostým lidem, a to přispělo k jeho realistickému pohledu na Rusko. Zároveň ho zaujal prostý lid v jeho otevřenosti, víře a srdečné obětavosti vůči své vlasti. Začal věřit v ruský národ v jeho sílu a budoucnost. V následující citaci vyjadřuje Havlíček svůj postoj k ruskému národu: „...*národ veliký, dobromyslný, velmi schopný a čiperný, zachovalý v staroslovanských obyčejích, národ s velkou budoucností, od kteréhož si i my všichni ostatní slabší kmenové slovanští pro budoucnost mnoho dobrého naší*

země slibujeme a něco jiného ruská vláda. Vlezli bychom do pasti, kdybychom se též popudili proti ruskému národu, kdybychom absolutismus ruské vlády považovali za vinu ruského lidu. Vlády pomíjejí, národy trvají...Neprohlížejme nikdy onu velikou pravdu, že bylo zapotřebí kolik tisíců let, aby se utvořil a vzrostl ruský národ, že ale za jednu noc, za jednu hodinu může povstati a zase pominouti každá vláda.“ (Rusové, s.124)

"V Obrazech z Rus je analyzována soudobá ruská společnost. Je shledána jako společnost ovládaná jednak násilím, jednak principem nerovnosti lidí, v níž postavení člověka je určováno mocí, rodem, majetkem, hodnotami. A právě zobrazení člověka uvnitř této společnosti bylo středem Havlíčkova tvůrčího zájmu.

Na první pohled se zdá, že Havlíček v obraze lidí zdůrazňuje spíš složku obecnou. Nezobrazuje je totiž jako jedince, ale naopak kolektivně, v množství, davu, ve skupinách, vrstvách, společenských typech: kupce jako celý stav, šlechtu jako třídu, služebný lid, izvoštíky, mužiky, různé druhy cizinců jako pestrou, ale jednodlitou masu. Autor v popise pomíjí jedinečnost a individuálnost lidských zjevů a hromadí pouze znaky a vlastnosti společné těmto skupinám a vrstvám. Každá tato vrstva, třída nebo skupina je však určena nejen popisnými vlastnostmi, ale i poměrem k vrstvám ostatním a zároveň svým místem a úlohou ve společenském celku. Člověk je tak stále viděn ve svém sociálním zařazení, v pevném a závazném umístění uvnitř širšího společenství, začleněný v hierarchii jeho vztahů." (Řepková, 1971, s.72)

V Obrazech z Rus je kritický pohled na skutečnost, jasně vyjádřený postoj k jejím kladným i záporným stránkám. Havlíček se svou kritičností snažil uvést pro vlastní národ příklad, poučení a výstrahu. Chtěl, aby Češi při čtení jeho Obrazů z Rus srovnávali vlastní poměry s poměry ruskými, vlastní život s životem průměrného ruského člověka a vlastní útrapy a bědy s bédami ruského lidu. V díle projevil autor schopnost vykreslit vnější svět živě a lidí v jejich osobité podobě. Poukazuje především na společenské rozpory, příznačné pro tehdejší Rusko, na propast mezi lidem a panstvem. Protestuje proti poddanství a nerovným vztahům mezi lidmi. Vysmívá se šlechtě, která žije z práce vykořisťovaných poddaných. Naproti tomu u prostého lidu vyzdvihuje kladný a zdravý poměr k životu, píli, lidskou lásku, dodržování různých zvyků a obyčejů.

3.3. Havlíčkova satirická báseň Křest svatého Vladimíra

V době pobytu v Brixenu Havlíček pokračuje v práci nad svými díly. *Tyrolské elegie* vznikly jako ozvěna na Havlíčkovy zážitky z jeho zatčení a deportace do Brixenu. V této době napsal také svá další díla *Král Lávra* a *Křest svatého Vladimíra*.

Svou kritiku na absolutistickou vládu a církev vyjádřil autor nejostřeji v díle *Křest svatého Vladimíra*. Satiricky tu vypočetl samy principy církevního a státního absolutistického zřízení. Vystupují zde v určité konkrétní historické podobě. Jsou představeny jako reálné síly zasahující do života lidí, ale také jako nadčasový systém moci. Havlíček odhaloval v církvi nejpevnějšího spojence světské feudální moci. Podnětem k napsání tohoto díla mu byly znalosti a dřívější zážitky z Ruska i dobré znalosti ruského způsobu života. Tyto dojmy a postoj vůči pravoslavné církve vyjádřil Havlíček již dříve v *Obrázech z Rus*. Proto lze říct, že v době napsání *Křtu* posuzoval Havlíček domácí církevní moc na základě porovnání s východní pravoslavnou církevní mocí. Havlíček vidí rozdíly i shody mezi těmito dvěma institucemi. Car v Rusku je hlavou pravoslavné církve, všichni věřící ho uctívají a jsou pokorní ve své povaze, náboženství a víra je smiřuje, kdežto západní katolicismus nepřivedl život národní a církevní k harmonii.

Jako látkový podklad pro tuto skladbu posloužil Havlíčkovi příběh knížete Vladimíra z ruské Nestorovy kroniky. Autor vybral tuto látku ne proto, aby podal básnický obraz pokřtěného Vladimíra, spíše aby vyjádřil myšlenku většího dosahu - útok na současný rakouský absolutismus. Klíč k satirickému zobrazení leží ve vztahu a pojetí obou hlavních postav : boha Peruna, který je v básni carovým služebníkem a je zcela závislý na vůli a rozmarech Vladimíra. V *Křtu svatého Vladimíra* je představen bůh sloužící světské moci. Car Vladimír je tyran a nadutý hrubec uplatňující svou svrchovanou moc. Bůh Perun nabývá podoby lidské, a to například vylíčením lidských úkolů : „*měsíčka zavřít do chlívků, potom v slunci topit..*“, (s. 19) nebo vyjádřením lidského těžkého údělu : „*málo platu, služba těžká, nikdy konec práce*“. (s. 10) Na samém začátku básně vidíme familiárně chovajícího se cara Vladimíra k Perunovi. Car pokládá boha Peruna za svého sluhu a chce jeho hromobitím ušetřit na slavnostní dělostřelbě:

„*Hřmi, Perune, na můj svátek
místo kanonády,
škoda prachu, dost ho padne
v bitvách u armády.*“

*Hřmi, Perune, na můj svátek
místo kanonády
pak si přijdi se mnou vypít
šálek čokolády. “- (s.8)*

Už samo toto humorné zlidštění strhává z boha svatozář, popírá ho v jeho postatě a znehodnocuje. Básník zesměšňuje nejen cara a Peruna, ale i lidi, kteří se domnívají, že jejich maličké sobecké zájmy se uskuteční, když se za ně jenom pomodlí, i ti jsou zesměšnění v II. zpěvu *Hospodářství*. Perunův dialog vyjadřuje praktický vztah k bohu, zakotvený daleko spíš ve světě lidském než v nadpozemských sférách :

*Ten mne prosí, bych mu hlídal
louky a osení,
ten zas chce, abych pomáhal
krávě při telení. (s. 21)*

Znehodnocení boha vyjadřuje nejen jeho služebný vztah k Vladimírovi a jeho polidštění, ale i příběh o jeho vzpouře a zatčení. Absurdnější představa než zatčení boha už prostě není možná. Bůh je souzen a odsouzen vojenským tribunálem a nakonec popraven. Autor stupňuje účinek absurdity v řadě groteskně paradoxních výjevů a situací : bůh v hádce s carem, bůh vedený policajty, bůh v šatlavě, bůh před vojenským soudem, bůh usmýkaný k smrti. Umělé zkonstruované „nesmysly“ nabývají hlubokého satirického smyslu i tím, že je jimi měřena absolutnost moci. Perunova historie umožňuje zobrazení, které spojuje kritiku s konkrétními životními realitami i obecnými principy. Je v ní odhalena nejen pravá tvář světské a církevní moci. Je tu nastaveno zrcadlo i řadě soudobým institucím. Předmětem útoku a výsměchu je také rakouská justice. Autor hovoří o podobě justice, i celého režimu, o jeho tuposti a falešné liberálnosti, o suverénnosti zvůle, která si troufá ospravedlnit každou nelogičnost.

Sedmý zpěv *Ministerská rada*, odráží karikaturu vlády a s ní ve zkratce celou strukturu absolutního státu. Představují se tu jednotlivé nevraživě soupeřící resorty se svými egoistickými zájmy, se skrytými osobními cíli jednotlivců, vystupuje zde promyšlená a organizovaná instituce řízená k ovládnutí lidí a národů.

V celé básni Havlíček aktualizuje, přibližuje události své době a naznačuje čtenáři, že nejde jen o minulost, ale především o přítomnost. Pravý význam básně je skryt, ale zároveň prozrazován, čtenářova pozornost je k němu přitahovaná různými narážkami a časovými i místními nepřesnostmi (například narážky na Brixen a Kufstejn, na osud žurnalisty, který psal proti víře). Všechny mají jedno poslání : uměleckým obrazem ztvárnění minulosti kritizovat současné poměry.

3.4. Srovnání Gogolovy a Havlíčkovy satiry

Gogolova i Havlíčkova raná tvorba vznikala pod vlivem doznívajícího romantismu. Působením různých životních okolností se jejich tvorba časem začala proměňovat a nabírat více realistických a kritických elementů. Havlíček byl do jisté míry ovlivněn satirickou tvorbou N. V. Gogola.

Při analýze satirických děl obou autorů jsem vycházela z definice satiry uvedené v slovníku literární teorie L. Lederbuchovy (2002. s. 297) a Encyklopedie literárních žánrů D.Mocné a J. Peterky (2004.s.612)

Satira - umělecké dílo výsměšné kritizující společenské nedostatky, zvláště stav morálky, popř. aktuální společenskou a politickou situaci. Prostřednictvím satirického postoje autor může odsuzovat i individuální chyby charakteru. Na rozdíl od humoru je satira ve své kritice nemilosrdná a ve společenském kontextu adresná, v tomto smyslu obsahuje konkrétní významové podtexty. Klíčovou roli hraje v satirě obraz nepřítele, na jehož proměnách závisí vývoj žánru, v souvislosti s tím, je satira těsněji než humor spjata s dobovými společenskými a morálními normami a bezprostředněji reaguje na střídání ideologií, nezřídka se stávají jejich nástrojem. Účinek satiry je založen na existenci dvojího významového plánu – na nesouladu reality a ideálu. Satira tak patří k žánrům vyžadujícím od čtenáře znalost kontextu a aktivní myšlenkovou spoluúčasť. Hodnotící intence jsou v satirě vyjádřena zejména prostřednictvím karikaturně deformovaného obrazu kritizovaných jevů, ironického komentáře a parodických postupů. Náležitěmu pochopení autorova záměru napomáhá zjednodušující stylizace reality založená na nadsázce a na kontrastu hodnotově protikladných jevů.

Při studiu satirických děl obou autorů jsou patrné podobné znaky jak v užití jazyka, tak i v podání celého satirického obrazu děl. V této kapitole se soustředí především na vztah

obou spisovatelů k lidovému umění a k folklorní látce, na jejich práci s jazykem, na způsob líčení prostředí a postav, a na názorové postoje obou autorů.

3.4.1 Vztah autorů k lidovému umění a folklorní látce

Mezi stránkou Havlíčkovy a Gogolovy folklornosti děl jsou jisté podobnosti i odlišnosti. Rozdíly jsou podmíněny formou zpracování folklorní látky. Havlíček ve své satirické tvorbě zaujal postavení lidového zpěváka - vypravěče. To mu umožnilo dosáhnout dokonalé jednoty formálních složek s živým lidovým slovem. Byl to nový způsob využití folklorní poezie, kvalitativně odlišný od běžného pojetí ohlasu, jak se ustálilo zejména u epigonů Čelakovského. Havlíček musel překročit úzkou oblast životní reality, kterou tato poezie zpodobovala a z které čerpala, neboť chtěl vyjádřit něco z duševního světa člověka své doby. Z lidové poezie se autor pokusil převzít a zachovat specifický umělecký výraz a tvar. Ve formě svých epigramů používá básnickou techniku lidové písně. V epigramech paroduje teologické výklady, modlitby, novinářské zprávy, ukolébavky, pořekadla, veřejné nápisy. Všechny tvárné postupy a prostředky jsou v jeho epigramech spojovány a kombinovány v rozmanitých variacích a ve složité souhře. Havlíček ve svých epigramech využíval metodu nepřímého vyjadřování myšlenky, která není textem dokonce ani napovězena, ale vyplývá z něho jako logický důsledek nebo předpoklad. Sdělení, které je obsahem jeho epigramů, není nikdy vysloveno přímo a naplno, a spíše pouze náznakem a nápovědí, aby čtenář byl nucen text epigramu domýšlet. Například:

Nekřesej do kaše,

křesej do troudu

a o lásce k vlasti

nekaž velbloudu (Básně a epigramy, s. 163.)

Autorův vztah k lidové poezii spočívá ve snaze vyslovit jejími prostředky to, co není v okruhu jejího vidění a zobrazení světa, ztvárnit pomocí těchto prostředků nové, bohatší poznání reality a složitější životní obsah. Například ve *Křtu o svatém Vladimírovi* oživuje vyprávění dialogy postav po způsobu zpěváka kramářských písní s přímým oslovením čtenáře: "*Slyšte, lidé, pro výstrahu mé smutné zpívání, že proti policajtům sám bůh neubrání!*" (s. 23) „*Poslyšte, milí křesťané, tu smutnou novinu...*“ (s. 36), nebo v závěrečném mravním naučení:

*„Važ si všeho, milý synu,
co na trůnu sedí,
na ponížené dušinky
car milostně hledí“ (s. 42)*

Bohaté jsou lidové prvky v promluvách Perunových:

*Hrom at' do nich! Abych neklekl,
zdržet se nemohu!
když jí koza málo dojí
běží k pánu bohu.
Tomu sušit, tomu močit,
tomu pole hnojit,
dřív si, prase, zdraví zkazil,
potom ho mám zhojit! (s. 17)*

Lidovou formu lze hodnotit podle toho, jak autor svou myšlenku vyjádřil lidovým jazykem a básnickými výrazy srozumitelnými širokým vrstvám lidu. *„Havlíčkovy politické popěvky dosáhly toho snadněji a hravěji. Byly ihned zpytovány, a staly se majetkem davu, jsouce, i když vyplnily své politické a tendenční poslání, dosud živými a nedostižnými vzory popěvku čistě lidového svou řízností a zpěvností...“ (České myšlení 1990, s.608)*

Při čtení Gogolových prací se do popředí dostává otázka o spjatosti umělecké literatury s lidovou tvorbou a se způsobem života lidí. Jeho pohledy na "lidovost" umění vyrůstají z romantického uměleckého kánonu a směřují k novému realistickému pojmání. Gogol ve svých prvních dílech z lidového prostředí (*Večery na samotě nedaleko Dikaňky*, 1831-32) zvýraznil vysoký etický ideál, jenž se odráží v psychice lidí prostřednictvím lidové poezie. Gogol sbíral lidová rčení, pořekadla a hlavně maloruské písně, jež ve své tvorbě později využil. Gogolův folklór je také těsně spjat s fantastikou. Tyto prvky lidové slovesnosti jsou patrné především v jeho dílech s maloruskou tematikou. Například ve svých raných dílech uplatňoval nejen písně, pořekadla apod., ale také i různé pohádky s mytologickými postavami jako jsou čerti, rusalky, čarodějnice. V *Petrohradských povídkách* (1842) nenajdeme projevy folklóru, zato fantastiku nebo groteskno - blouznivé motivy spojují všechny povídky v pevný celek a přispívají k jednotě uměleckého obrazu Petrohradu. Tady je

fantastika individuální a neočekávaná, nesrovnává dobro a zlo, ale naopak zobrazuje zkreslený, nenormální obraz života lidí, hodnotí a zla. Je to pravý opak fantastiky v dílech s maloruskou tematikou. Fantastika v povídkách slouží k stržení společenské masky, za kterou se ukrývá malost a nadutost.

3.4.2. Jazyková stránka Gogolovy a Havlíčkovy satiry

Pro ztvárnění různých forem lidové slovesnosti oba autoři využívali osobitého jazyka. Gogol například buduje své kalambury² nejen na významové hodnotě slov, ale na jejich zvukovém účinku, který naznačuje skrytou absurditu. Například přezdívka hlavního hrdiny povídky *Plášť*- „bašmačkin“ umožňuje slovní hru: bašmačkin – bašmak - sapog (botička - bota). Nebo jméno hlavního hrdiny povídky *Bláznovy zápisky Kolbiščin* (v originále Popriščin - poprišče) – má hořce ironický původ. Je spjato se slavnostním slovem kolbiště. „ *Postup dovedení do absurdna nebo protilogického spojení slov... Kalambur není vystaven na obdiv, ale naopak - všemožně je skrytý a proto jeho umělecká síla roste*“ (Eichenbaum, 1941. s.164.). Gogol pro gradaci své ironii obdařil nepatrné maloměšťácké německé řemeslníky (*Něvská třída*) zvučnými jmény: Schiller a Hoffmann. Právě tento nesoulad mezi slavnými jmény a jejich nositeli je právě tak zarážející a směšný.

„ *Před ním seděl Schiller, nikoli onen Schiller, který napsal „ Viléma Tella“ a „ Dějiny třicetileté války“, ale jistý Schiller, mistr klempířský z Měšťanské ulice. Vedle Schillera stál Hoffmann, nikoli spisovatel Hoffmann, ale docela ucházející švec z Oficírské ulice a Schillerův dobrý kamarád. Schiller byl opilý a seděl na židli, podupával nohou a něco zapáleně vykládal.*“ (Něvská třída s. 25).

Oba autoři shodně kladli velký důraz na významovou stránku jazyka, která je nezbytná při budování satiry. Většina Havlíčkových epigramů je vybudována na hře s významy slov: vlastního i obrazného, přímého i symbolického. Hojně užívá expresivnost jazyka, kterou čerpá z rozmanitých lexikálních oblastí. Jazykový plán básně *Jezovitského marš*, který tvoří poslední část básně *Křtu svatého Vladimíra*, je osnován na kontrastu mezi cizími slovy, frázemi a obraty lidovými: „*Pleni sunt coeli – abychom dobře měli.*“ (s. 59) Cizí slova používal tak, aby působila satiricky a komicky, dokonce přibližuje tyto frazémy lidovému

² Kalambur (z franc. calembour = slovní hříčka). Využití zvukové podobnosti nebo totožnosti (homonymie) dvou významově různých pojmenování, nebo mnohoznačnosti (polysémie). Vlašín, V., Slovník literární teorie.s.164

slovníku, a to pomocí jejich výslovnosti. Dosahuje toho často tím, že volí taková cizí slova, která zní podobně jako slova česká, mají však odlišný význam. Tímto kontrastem latinského a českého významu autor ironizuje a stupňuje satiru celé básně : „ *Dominus vobiscum - lepší hloupost nežli rozum. Sicut erat in principio et nunc et semper - nedávej nikomu nic, ale všem ber!* *In te Domine, speravi- žaludek nám dobře tráví, libera nos a malo-sedum liber masa málo!*“ (*Jezovitský marš*, s. 59-60). Celé toto jezuitské „vyznání víry“ je zároveň vyznáním satirikovy nevíry. V básni také lze spatřit několik příkladů toho, jak Havlíček záměrně oprošťoval slovník od prvků spisovných a nahrazoval je buď výrazovými prvky lidové mluvy nebo vulgarismy. Vulgární výrazy využívá v básni za účelem satiry, především v mluvě boha Peruna:

*At' si tu svou čokoládu
car prej sám sežere
a že on na celou službu
s odpuštěním sere. (s.9)*

nebo:

*A když žena pořad bručí
bručí jen a štěká,
och! to musí pomrzeti
boha i člověka! (s. 21)*

Havlíček stupňuje satiru pomocí nečekaného slovního obratu, paradoxu, groteskní nadsázky, ironie, neobvyklých spojení představ. Uplatnění těchto jazykových prostředků můžeme najít zejména v popisu detailů zevnějšku lidí: „*Vedle plnoměsíčního ruského obličejce, z kterého se poněkud aspoň dobrosrdečnost září, viděti vyzáblou, zchytralou tvář nějakého Řeka nebo činovníka, ku které si člověk nechtě přimysleti musí provaz a šibenici.*“ (*Obrazy z Rus, Gulanje*, s. 20). V Obrazech často také používá rusismů, aby tím přiblížil a aktualizoval atmosféru Rusi : činovník - úředník, duše - poddaný. Také v části *Kupéčestvo* autor ironicky přirovnává lidi k neživým věcem : „ *A před námi se valily tři centnýře člověčího masa, ve formě podobné nejvíce venkovským kamnům s vázou: byla to kupčicha...*“ (s. 64) Havlíček užívá satirické přirovnání člověk - věc, člověk - kůň a tím zvyšuje obraz

ponížení a znehodnocení člověka: „Zde musím pro některé v poměrech ruských nezkušené poznamenati, že si pravý ruský bářin na krásných kočích a služebníkách rovněž tak zakládá jako na hezkých koních a hezkých kočárech... jenom ruský kůň jest skoro v každém pádu lacinější než kočí...“ (Gulanje, s. 26-27). U Gogola vidíme, že přirovnání tohoto typu hojně využíval při zobrazení Petrohradu a svých figurek, které vykreslil v Petrohradských povídkách. Už v první povídce *Něvská třída* užívá autor prostředku - „zpředmětování lidí“³ : „Vše, s čímkoli se setkáte na Něvské třídě, je slušnost sama...Jeden tu předvádí elegantní vycházkový plášť s prvotřídním bobrovým límcem, druhý krásný řecký nos, třetí předkládá nádherné licousy, čtvrtá vystavuje dvě hezounká očka a apartní klobouček, pátý prsten s talismanem na pěstěném malíku, šestá nožku v kouzelném střevíčku, sedmý nápadně krásný nákrčník, osmý kníry... a ty dámské rukávy...tady potkáte postavičky, o jakých se vám v životě nesnilo: štíhlounké a v pase uzounké jako vosy... “ (s.10)

„Vousy“, „licousy“ a „rukávy“ z Něvské třídy jsou užity autorem na jedné straně jako charaktery „slušných lidí“, na straně druhé podle barvy licousů Gogol určuje příslušnost jejich nositelů k sounáležitě společenské vrstvě. Užitá groteskní metonymie vystihuje a určuje nejen charakter postavy, ale i sociální třídu a prostředí.

Tato povídka je vybudována jak na kontrastu jazyka, tak i kompoziční formy. Z počátku Něvská třída je zobrazena v celém lesku a ve své přitažlivosti, a na konci vystupuje obnažení její falešnosti a nafouknuté „parádnosti“. V povídce *Nos* najdeme pasáž o tom, jak Kovalev přijíždí do administrace novin oznámit svou ztrátu a vidí inzeráty, kde jsou lidé postavení na roveň kočárům, drožkám a koním:

„Na jednom se pravilo, že se nabízí k službám kočí strážlivého chování; na druhém, že je k máni zánovní kočár, přivezený roku 1814 z Paříže; jinde zase nabízeli devatenáctiletou děvečku, zapracovanou jako pradlenu a způsobilou i jiným pracím, dále bytelnou drožku s jedním perem zlámaným, mladého bujného koně, sedě grošovatého, kterému ještě není sedmnáct, čerstvě řepné a ředkvičkové semínko, došlé z Londýna, letní vilku se vším komfortem...“ (s. 39)

Nebo autor pomocí metafor a různých přirovnání sblízuje lidský svět se zvířecím : „Frak měl celý strakatý...totiž ten frak býval černý, ale teď byl samá žlutohnědá a šedá skvrna...“ (s. 47. popis holiče Ivana Jakovleviče, *Nos*). Fráze „šedá skvrna“ (rus. originál je серые яблоки) je charakteristickou zvláštností odstínu koně.

³ . Jermilov, N.V.Gogol s.220

Redukováním a oproštěním od znaků méně podstatných dospívá Havlíček až k metonymickému označení, které vystihuje sociální příslušnost lidí a přímo tyto dva protikladné světy (šlechta a sedláci) uvnitř ruské společnosti pouhým jednoslovným výrazem: „... *s jedné strany frak, s druhé kaftan.*“ Je tu smíšeno vidění jedné i téže reality dané pohledem buď objektivně věcným nebo citově zaujatým, nebo satiricky výsměšným. Zobrazovaná skutečnost se tak ocitá v různorodém osvětlení. Pomocí různých vyjadřovacích prostředků jako hyperbola a rozličné významové zvraty přenáší skutečnost až do roviny symbolické a metaforické. Od přesného zaznamenání reálné jednotlivosti dospívá až k vytvoření drasticky působících vyhocených kontrastů: *uctívání svatého obrazu - pití kořalky; bojovníci padli za vlast - opilstvím zmožený dav.* Například:

„ *V prostředku stálo několik velikých sudů a lejt kořalky; ...vniřku ohrazení před návaem lidstva stáli prodávající a nalévající. Poněvadž Rusové dle národního obyčeje ničeho, bud si to jídlo neb pití, nepoživají nepoklonivše se a nezaznamenavše se křížem, odtud tedy to ustavičné klanění a křižování se okolo stanu. Ku pláči musí pohnouti lidu milovného člověka ona nesmyslnost, dřevěnost, s kterou lid ruský, ouplně nevzdělaný v náboženství, na některých nepatrných formách lpí a při tom hlavní věc, smysl jejich zanedbává.*“ (Gulanje, s. 92.)

Na základě uvedených příkladů můžeme shrnout, že z počátku Havlíček od Gogola přijímal vedle jednotlivých satirických prostředků i celkový způsob vidění a hodnocení určité společenské struktury, která byla oběma předmětem satirické analýzy.

Gogol měl těsný vztah k divadlu a v jeho prozaických dílech najdeme slova a sousloví, která jsou charakteristická svým „vysokým“ slohem. A tato lexika „vysokého“ slohu se prolíná se slovesnými obraty všední řeči: „*Nakonec se přece jen prodral kupředu a podíval se na svůj oblek - chtěl se slušně upravit. Proboha svatého, co to?... Celý zrudl, sklonil hlavu a chtěl se rychle vytratit, ale nijak to nešlo...*“ (*Něvská třída*, s. 23) Toto prolínání všední hovorové řeči se vzrušeným dramatickým vyprávěním přijímá různé formy. Někdy autor označuje takové vyprávění přerušovanou čarou. S velkým uměním přechází Gogol z dramatického způsobu vyprávění k ironicko - humoristickému. Například v scéně pohřbu Piskareva (*Něvská třída*) autor umělé spojuje tragické noty s humorem: „*Nikdo se nad ním nepoplakal, nikdo nepostál nad jeho mrtvým tělem...Jeho rakev zavezli ve vši tichosti na Ochtu, ani církevní obřad se nekonal; za rakví kráčel jediný člověk - vojenský sluha, a plakal, a to ještě proto, že trochu přebíral.*“ (s. 43)

Na základě těchto příkladů můžeme odlišit způsob využití jazykových prostředků obou autorů. Havlíček pro vyjádření své ironie popisoval skutečnost v její pravdivosti a srovnáním „záběrů“ ze života lidí dospíval až k satirickému obrazu. Gogol k zesměšnění obrazu využíval prolínání „vysoké“ řeči s „hovorovou“.

3.4.3 Zobrazení prostředí a postav

Pokud mluvíme o líčení prostředí a postav v příbězích obou autorů, musíme vycházet z faktů, že se autoři zabývali pozorováním a sbíráním záznamů ze života lidí. V těchto záznamech si všímali vzhledu, oděvu, řeči i chování lidí, jejich zvyků, obyčejů a životních forem, zapisovali drobné příhody, výjevy, situace a scény na ulicích, v hostincích, v sadech, ve veřejných lázních a chrámech. V souvislosti s výraznými satirickými prvky v *Obrazech z Rus* se Havlíček sám několikrát hlásí ke Gogolovi. Například v *Cizozemcích v Rusích* odkazuje ke Gogolově povídce *Nos*, v *Kupěčestvu* se odvolává na Gogola tam, kde se pokouší vystihnout ruskou národní povahu :

„Kupěčestvo, celý národ ruský reprezentují, i charakter, i způsob života, i vzdělanost;... tu bídný roznoščík, který celý svůj krám na hlavě nosí, zúplně roven mužiku (sedláku), a tam je nesmírný boháč, který s generály stoluje... a mezi oběma neskončená škála kupců, každý tělem a duší, bradou, kaftanem i juchtovinou Rus, dobrák a šelma, ponížený a pánovitý, výborný šejdíř a pobožný dárce almužny...Gogol praví kdesi, že Rus, když jen má pár juchtových rukavic a sekeru, již se ve světě neztratí...“ (Kupěčestvo, s. 63).

Jak ve využití satiry, tak v charakteristice společenských typů a v postižení osobité ruské atmosféry se Havlíček mohl vedle vlastního pozorování také opřít o umělecký příklad Gogolův. Existují tu určité konkrétní styčné body: příbuzné kompoziční postupy a umělecké metody, podobné výrazové prostředky satiry, prvky komična v širokém slova smyslu. Havlíčka s Gogolem sblížuje také to, že si u něho mohl ověřovat své základní vidění skutečnosti, analytický přístup k ní i pravdivost svého poznání. Satirický pohled na „vyšší“ společenské vrstvy, i hluboký soucit s uraženými a poníženými Havlíček našel například v Gogolových povídkách *Nos* a *Plášť*, které přeložil. Není snadné najít příbuznost s Havlíčkovou satirou, v které zaznamenáváme zvláštní interpretaci reálných faktů, ztvárnění satirické mystifikace, funkční rozvádění či zhušťování jednotlivých epizod, satirické využívání konkrétních detailů a osobitého užívání jazykových prvků. Gogol bere za

východisko nějakou komickou situací, která se mu stává „impulsem či záminkou“ k rozprávění. U něho jde o povídku zvláštního typu, o čisté komické rozprávění, kde důraz je položen na vypravěče a jeho způsob podání příběhu. Těžiště se tu přenáší ze syžetu na postupy rozprávění, hlavní komická úloha připadá kalamburům, které se buď omezují na jednoduchou hru slov, anebo tvoří malé anekdoty. U Havlíčka stejně jako u Gogola je široce pojata úloha slovní komiky, ať již se omezuje na jednotlivá pojmenování či na rozsáhlá významová pásma. Havlíčkovi byl velmi blízký slovní vtíp. Využíval ironicky odstín, který je účinným satirickým prostředkem. Havlíček neužívá slovního vtípu samoúčelně, ale jako prostředku k vyjádření určité myšlenky. Některé postřehy by se daly přímo aplikovat na Havlíčkovu metodu významové konfrontace, principu napětí, náznaku a nepřímého vyjádření.

3.4.4. Názorové postoje obou autorů

Jestliže mluvíme o satíře obou autorů, musíme se zmínit o tom, že jejich podání samotné satiry se neomezovalo jen na zachycení a ztvárnění reality, ale je obsaženo v jejich hodnotících názorech, které vplétali do svých děl. Havlíček se ve své tvorbě snažil bezprostředně působit na čtenáře, aniž by mu své myšlenky vnucoval. V básnické skladbě *Křest svatého Vladimíra* oživuje vyprávění vypravěčskými poznámkami a glosami, které přerušují děj. Nejčastěji tyto komentáře reflexivně shrnují a hodnotí smysl vyprávěných událostí: „*Už ho vedou svázaného, všechno ve mně hrká!*“ (Policisté odvádějí Peruna, *Vojenský soud*, s. 23). Vyjádření jakési životní či dějinné filosofie v pátém zpěvu *Bezbožnost v Rusích*:

*„Ale svět je pořád stejný,
lidé ho nezmění,
plivni si stoklas do moře,
ono se nezpění“ (s. 44)*

Nebo autor vyjadřuje svou lítost vůči bohu a také poukazuje na celou absurditu božího osudu:

*Oj Perune, Perunečku,
lituju tě tuze:
zejtra na tě teprv čeká
přežalostná chůze!*

*Oj Perune přenešťastný,
kam jsi myslil, brachu,
hanět cára, svého pána,
a to beze strachu? (s. 21)*

V Gogolově povídce *Něvská třída* autor vystupuje jako vypravěč a pozorovatel celého příběhu, který nezasahuje do života svých hrdinů. Jen na konci se objevuje a oznamuje svou přítomnost: „*Jsem si jistý, že Schiller měl příští den zimnici.... Divně je to na tom světě zařizeno, přemýšlel jsem, když jsem šel po Něvské třídě a vzpomínal si na ty dva příběhy. Jak podivně a nepochopitelně si s námi osud zahrává! Ziskáváme vůbec někdy to, po čem toužíme? Dosahujeme toho, k čemu se upínají naše síly? Všechno to vychází nějak naopak.*“ (s. 30.) Konec celého příběhu je monologem zaměřeným na čtenáře, plný patetické řeči, která je nasycená autorovými zvoláními : „*...Něvská třída, té nevěřte...a rychle, co nejrychleji přejdete kolem. Všechno je klam a mam, všechno je chiméra, všechno je jiné, než se zdá.. A bůh vás chraň nakukovat dámám pod kloboučky!*“ (s.31.) Autorův závěrečný monolog je souhrnem celé povídky a soudem nad celou realitou v ní vykreslenou. Autor se tady objevuje jako odpůrce zla, jež spojovalo jednotlivé příběhy, o kterých vyprávěl. Osobitost Gogolova vyprávění spočívá ve spojení a pronikání komických elementů do tragických.

Na závěr této kapitoly můžeme krátce shrnout přístup autorů k zpracování satiricko-realistickej látky. Na různých příkladech jsme viděli, že autoři pro ztvárnění satiry používali různé jazykové i kompoziční prostředky. Jádro satiry je vždy skryto a čtenář má za úkol její význam odhalit. Co se týká folklóru, oba autoři se věnovali studiu lidové slovesnosti, avšak malý rozdíl spočívá v jejím užití. Gogol sáhl až k fantastice a mytologii, která je spojená s lidovostí bezprostředně. Pokud mluvíme o fantastice v povídkách, posloužila Gogolovi k odhalení lži a malosti, které se skrývají pod snobskou maskou jednotlivých společenských tříd. V tom spočívá Gogolova satira. „*Gogolova kritika skutečně míří na kořen, na prapříčinu sociálního zla....V jakémkoliv tématu Gogol „portrét zla“ vytvoří v komplexu všelidských, nacionálních, politických, sociálních, etických, mravně - filozofických problémů. Jeho fantastika bezprostředně vyjadřuje podstatu reálného.*“ (Dilaktorskaja, s. 23)

Havlíčková satira nebyla založena jen na pozorování humorných životních situací, ale byla především ostrou kritikou samých principů, na kterých byla soudobá společenská skutečnost vybudována. Jaroslav Vrchlický ve svém projevu k 50. výročí Havlíčkova úmrtí napsal: *„Havlíčkově patří zásluha, že rozhojnil a obohatil satiru živlem prostonárodní poesie a ducha lidového, tj. nezvratné, jeho satira je novou satirou....On sám, nejen statný bojovník za svobodu, pravdu, rovné právo, spravedlnost dávno svým životem, spisy svými, smrtí svou ospravedlnil krásné slovo Nerudovo: „ Tys dýmant ve koruně lidstva slávy!“* (České myšlení, 1990. s.608).

Gogol a Havlíček svými díly upozorňují na úlohu satiry vůbec: na tragickou tíhu hořké komiky, která spolu s líčením pestré slupky poodkrývá zkažené jádro. Shodně upozorňují na to, že nejde jenom o zachycení barvitého povrchu věcí, ale především o poznání toho, co se pod ním tají.

4. Význam satirických děl K. Havlíčka Borovského a N. V. Gogola

Cílem této práce bylo srovnání vybraných satirických děl K. Havlíčka Borovského a N. V. Gogola v širších společenských i literárních souvislostech. Vzhledem k rozsahu práce bylo třeba představit fakta života i díla obou autorů ve značném výběru, připomenout jen to nejpodstatnější. Zároveň bylo záměrem vysledovat podobnosti a odlišnosti v jejich pojetí satiry, poukázat na některé aspekty, jimiž díla obou autorů přesahovala rámec romantismu a otevírala nové období realistickými rysy.

Oba spisovatelé zaujímalí podobná stanoviska k poslání satiry. Z jejich literárního odkazu jsem si k rozboru zvolila Havlíčkova díla *Křest svatého Vladimíra* a *Obrazy z Rus* a Gogolovy *Petrohradské povídky*. K. Havlíček byl do jisté míry ovlivněn tvorbou N. V. Gogola, obdivoval jeho satirický postoj k společenským nedostatkům, proto lze v jeho tvorbě najít obdobné charakteristické rysy satiry a ironie. Zejména Havlíčkovy *Obrazy z Rus* a Gogolovy *Petrohradské povídky* mluví velmi podobným jazykem o soudobé společnosti a její morálce. Pro kritické zobrazení nedostatků v ruské společnosti Gogol zvolil žánr povídky, kdežto Havlíček už samotným názvem naznačuje, že jde o obrazy a dojmy z pobytu v Rusku. To však nijak neovlivnilo samotné vykreslení reality. Gogol podal obraz drobného člověka uprostřed bezcitného světa. Autor citlivě prokreslil jeho psychologický svět, a tím zvýšil touhu po vysvobození od mocenských pout a po vnitřní svobodě. Pomocí fantastiky, jenž pramenila z lidového folkloru, prohloubil účinek satiry.

Na straně druhé Havlíčkova satira byla zaměřena především na státní a církevní moc. Ve své tvorbě prosazoval myšlenku svobodného člověka - občana. Havlíček byl první, kdo po návratu z Rus rozbil iluze o všeslovanské vzájemnosti. Svými črtami z Rus podal skutečný obraz ze života obyčejných lidí. Celá Havlíčkova literární i žurnalistická tvorba úzce souvisí s jeho aktivním a nekompromisním přístupem ke společenské realitě, s jeho demokratismem i vlastenectvím. Uvědomoval si, že satira poskytuje velké možnosti střízlivého pohledu na svět, že přispívá nejen ke kritice našeho společenského a kulturního života, ale skrz tuto kritiku k vnitřnímu růstu jak jedince, tak i celé společnosti.

Nesvobodný český a ruský národ se snažily vysvobodit se z mocných pout, které brzdily a překážely v rozvoji občanské společnosti, demokratické kultury a literatury. N. V. Gogol a K. Havlíček věřili, že odhalováním pravdy, o které dříve nikdo nesměl otevřeně mluvit, přispějí k ještě silnějšímu zápasu lidu za svobodu a demokracii. Ačkoliv jejich satira

byla podmíněna dobou, lze říci, že svou podstatu a hodnotu si udržela dodnes. Jejím cílem bylo a je zobrazit pravdu, a hledat její odraz v srdcích čtenářů. Svou tvorbou vytvořili předpoklady pro následující generace spisovatelů, kteří dále rozvíjeli myšlenku svobody a objektivního pohledu na současný svět.

Bibliografie

Bašmak, M.(1947) : *N. V. Gogol*. Orbis, Praha

Bělič, K. J. (1947) : *K.H.Borovský a Slovanstvo*, M. Stejskal. Praha

Buriánek, F.(1959) : *O české satíře*. Sborník statí. Státní Pedagogické nakladatelství, Praha

Dilaktorskaja. O. G.(1986) : *Fantastičeskoe v Peterburgskich povestjach N. V. Gogola*.

Izdatelstvo Dalnevostočnogo universiteta, Vladivostok.

Eichenbaum, B.(1941) : *Teoria Literatury*. Tmava.

Eremina, L. I.: (1987) *O jazyke chudožestvennoj prozy N. V. Gogola*. Nauka, Moskva.

Jermilov, V. (1959) : *Genij Gogola*. Izdatelstvo Sovětaskaja literatura, Moskva.

Jeřábek, D.(1990) : *České myšlení*, Kapitola *O národní literaturu*. Melantrich, Praha.

Jirásek, J.(1946) : *Rusko a my: dějiny vztahů československo-ruských od nejstarších dob do roku 1914*, Díl II, Stejskal, M. Praha

Jirásek, J.(1946) : *Přehledné dějiny ruské literatury*. Nakladatelé J. Stejskal v Brně a M. Stejskal v Praze

Gogol, N. V. (1963) : *Petrohradské povídky*. Svět Sovětu, Praha

Gukovskij, G.A. (1959) : *Realism Gogola*, Izdatelstvo Chudožestvennoj literatury, Moskva

Havlíček Borovský, K.(1946) : *Křest svatého Vladimíra*. Havlíčkův Brod.

Havlíček Borovský, K.(1927) : *Obrazy z Rus*. Nakladatel L. Mazáč, Praha.

Havlíček Borovský, K.(1997): *Básně a epigramy*. Chvojkovo nakladatelství, Praha.

Havlíček Borovský, K.(1949) : *Epištoly Kutnohorské*, Nakladatelství KNV, Jihlava.

Chrapčenko, M. B. (1993) : *Izbrannye trudy, N. V. Gogol*, Nauka, Moskva.

- Lederbuchová, L. (2002) : *Průvodce literárním dílem*. Nakladatelství H&H, Jinočany.
- Masaryk. T. G. (1920) : *Karel Havlíček Borovský*. Politický spis. Jan Laichter, Praha.
- Mocná, D., Peterka J.(2004) : *Encyklopedie literárních žánrů*. Paseka, Praha –Litomyšl.
- Ovsjanniko-Kulikovskij D. N.(1923) : *Gogol N. V.* Moskva.
- Petrmichl, J.(1947) : *Ruská literatura*. Mladá fronta., Praha.
- Quis, L.(1903) : *Korespondence K. Havlíčka*. Bursík a Kohout, Praha.
- Řepková, M.(1971) : *Satira Karla Havlíčka*. Akademia, Praha.
- Vlašín, Š. a kol. autorů, (1977) : *Slovník literárních směrů a skupin*. Orbis, Praha.
- Vlašín, Š. a kol. autorů, (1984) : *Slovník literární teorie*. Československý spisovatel, Praha.
- Špičák, J. (1981) : *K. Havlíček Borovský, Lid a národ*. Melantrich, Praha.
- Vodička, F. (1960): *Dějiny české literatury II.*, Československá akademie věd, Praha.